

НЕОЛИБЕРАЛНАТА ПЛАТФОРМА НА ПРЕХОДА КЪМ ПАЗАРНА ИКОНОМИКА - ОСОБЕНОСТИ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Разгледани са в сравнителен план пазарните реформи в страните от Централна и Източна Европа (СЦИЕ) и Китай, както и последствията от тяхното осъществяване. Отстоява се тезата, че доктрината на неолиберализма, която е в основата на Вашингтонския консенсус и дейността на МВФ, е от решаващо значение за прилагането на "прорецесионния" модел на прехода към пазарна икономика в СЦИЕ.

Анализирани са съдържанието и причините за възникване на Вашингтонския консенсус и е акцентирано се върху негативните последствия от неговото прилагане в процеса на реформи в СЦИЕ и по-специално върху следните аспекти: объркване на цели и средства в модела на пазарната реформа, както и в методиките за оценяване на постигнатите резултати; забавяне на институционалната реформа; генериране на негативни шокове върху вътрешното и външното търсене; създаване на условия за разрастване на бедността, корупцията и престъпността.

JEL: F02; N20; P51

Дискусията относно същността и закономерностите на прехода към пазарна икономика продължава с нестихваща сила. Положителна тенденция в нейното развитие е нарастващата комплексност и консистентност. Тя намира израз в интегрирането на обекта на изследване – в обединяването на натрупания опит при провеждането на пазарната реформа в страните от Централна и Източна Европа и в региона на Източна Азия. Така става възможно да се осъществява пълноценен сравнителен анализ на разнородни модели и стратегии както и на резултатите от тяхното прилагане. Това е голямо предизвикателство за икономическата теория, защото трябва да се намери обяснение за колосалната разлика в показателите (вж. табл. 1), отразяващи последствията от пазарната реформа в двата региона.

Преходът към пазарна икономика в Китай започва през 1978 г. и поставя началото на уникален епизод в световната стопанска история - устойчив дългосрочен икономически растеж с изключително високи темпове, реализиран в условията на умерена инфлация и финансова стабилност. На този фон резултатите от първите 10 години на пазарната реформа в СЦИЕ са, меко казано, разочароващи. В началото на прехода в региона се разрази непозната по мащабите си рецесия, в сравнение с

която бледнеят пасажите в стопанската история, посветени на Великата депресия:¹

- 10 години след началото на прехода в групата страни, подготвяща се за присъединяване към Европейския съюз, все още не може да се възстанови достигнатото равнище на произвеждания реален БВП през 1989 г.;
- към 2002 г. БВП надхвърля равнището от 1989 г. единствено в Унгария, Чехия, Полша, Словакия и Словения;
- твърде ниски са показателите на Литва, Латвия, Естония, България и Румъния. С изключение на Естония към 2002 г. произвежданият реален БВП продължава да бъде значително по-нисък в сравнение с 1989 г.;
- особено тежки са последствията от приложената шокова терапия в страните от ОНД и в частност в Русия и Украйна.

Направеното сравнение поражда следните два въпроса. *Първо*, кое от двете - *бързият икономически растеж* или *дълбоката рецесия*, би трябвало да се интерпретира като закономерност през началната фаза на прехода към пазарна икономика?

Проблемът е важен, защото във все повече публикации - чрез абсолютизиране значението на опита на СЦИЕ, именно *рецесията* се представя като закономерност за началото на прехода, а за целта вече е въведен и специален термин "transitional recession" (на бълг. - "рецесия на прехода").

С много по-голямо основание обаче може да се формулира следната антитеза, отразяваща опита в реформата на китайската икономика: същността и историческата обусловеност на прехода намират израз в трансформирането на една недостатъчно ефективна икономическа система (централно планираната) в такава (смесена пазарна икономика), способна да осигури по-ефективно разпределение и използване на собствените ресурси и увеличаване на националното благосъстояние от самото начало на пазарната реформа. Следователно именно *ускореният икономически растеж и повишаването на жизнения стандарт на населението* е закономерност на прехода. И ако се приеме за вярно това твърдение, то става очевидно, че в региона на СЦИЕ се прилага неоптимален модел на прехода.

¹ "Мащабите и продължителността на рецесията на прехода за СЦИЕ е сравнима с тази в развитите страни по време на Великата депресия (1929-1933 г.), но за част от тях тя беше много по-тежка" (вж. Transition - The First Ten Years. Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union. The International Bank for Reconstruction and Development, 2002, p. XIII).

Таблица 1

Избрани характеристики на страните в преход

Страна в преход / група	Начална година на прехода	Начална дата на стабилизационната програма	Базов индекс на реалния БВП 1999/1989 (%)	Базов индекс на реалния БВП 2002/1989*	Средна инфлация 1989-1999	Среден индикатор за прехода на ЕБВР** 1999	БВП на човек от населението през 1999 (по ППС), USD
<i>Страни, кандидатстващи за членство в ЕС (без Прибалтика)</i>	1991	Март 1991	95		35.5	3.3	10 009
България	1991	Февр. 1991	67	80	68.4	2.9	4812
Чешка реп.	1991	Ян. 1991	94	105	7.8	3.4	13 408
Унгария	1990	Март 1990	99	112	19.7	3.7	11 273
Полша	1990	Ян. 1990	128	130	49.2	3.5	8832
Румъния	1991	Ян. 1993	74	87	76.1	2.8	5798
Словашка реп.	1991	Ян. 1991	101	111	14.3	3.3	10 255
Словения	1990	Февр. 1992	105	121	12.9	3.3	15 685
<i>Балтийски страни</i>	1992	Юни 1992	68		33.5	3.2	6850
Естония	1992	Юни 1992	78	91	24.3	3.5	7909
Латвия	1992	Юни 1992	56	77	35.1	3.1	5893
Литва	1992	Юни 1992	70	77	41.0	3.1	6750
<i>Други страни от Югоизточна Европа</i>	1990	Юни 1993	77		3,331.8	2.5	3651
Албания	1991	Авг. 1992	93	114	33.4	2.5	2897
Босна и Херцеговина			93		13 118.0	1.8	1014
Хърватска	1990	Окт. 1993	80	87	100.0	3.0	6793
Македония	1990	Ян. 1994	59	75	75.6	2.8	3903
ОНД	1992	Авг. 1994	53	65	149.1	2.3	3337
Русия	1992	Април 1995	55	65	88.0	2.5	6815
Украйна	1992	Ноем. 1994	35	46	169.4	2.4	3276
<i>Източна Азия</i>	1986		178		17.1	2.1	2042
Камбоджа	1990		162		6.3	2.5	1261
Китай	1978		252		8.1	2.1	3709
Лаос	1986		185		28.6	1.8	1385
Виетнам	1986		197		25.4	1.9	1815

* Economic Survey of Europe. 2003, N 1, p. 224.

** Изчислява се като средно аритметично от 8 показателя на ЕБВР за оценка на пазарната реформа (приватизация на малките и средните предприятия, либерализация на цените и търговията, реформа в банковия сектор и т.н.). Вж. World Economic Outlook. October 2000, p. 134.

Източник. World Economic Outlook. October 2000. International Monetary Fund, p. 89.

Вторият въпрос е каква е причината да се избере такъв "про-рецесионен" модел на прехода в региона на СЦИЕ?

Очевидно това не може да бъде обяснено с действието на фактори от рода на често цитираните² в икономическите анализи - исторически, географски, социално-икономически и други условия, съществували в началото на реформата. Чрез тяхното действие могат да се разберат само подробностите – например защо в страни като България и Румъния "рецесията на прехода" е по-дълбока и продължителна в сравнение с Чехия, Унгария, Полша.

Истинската причина трябва да се търси значително по-дълбоко, в действието на фундаментални фактори, определящи същността на възможните модели на прехода, както и техния избор: Китай самостоятелно избира и конструира своя модел на пазарната реформа, полагайки в неговата основа прагматизма и постепенността, като по този начин постига изключително динамичен растеж на БВП и жизненото равнище.³ Същевременно изборът на модела на "шоковата терапия" в региона на СЦИЕ се осъществява в определяща степен под натиска на Международния валутен фонд (МВФ) и се основава върху фаворизираната от международните финансови институции неолиберална идеология на Вашингтонския консенсус.

Този извод намира потвърждение и в следното изказване на Дж. Стиглиц: "Глобализацията и въвеждането на пазарна икономика не доведоха до очакваните резултати в Русия и в повечето останали страни, осъществяващи преход от комунизъм към пазар. На тези страни беше казано от Запада, че новата икономическа система ще им донесе безпрецедентно благосъстояние. Вместо това тя им донесе безпрецедентна бедност - в много отношения за по-голямата част от населението пазарната икономика се оказа даже по-лоша, отколкото предсказваха техните комунистическите лидери. Контрастът между прехода в Русия, проектиран от международните икономически институции, и този в Китай, проектиран самостоятелно, не би могъл да бъде по-голям - докато през 1990 г. БВП на Китай беше 60% от този на Русия, до края на десетилетието числата се преобърнаха. Докато в Русия се разрази безпрецедентен растеж на бедността, в Китай тя безпрецедентно намала."⁴

² "Няколко характеристики на страните в началото на прехода (начални условия) може да са оказали влияние върху икономиката през изминалото десетилетие: географски условия (например надареност с естествени ресурси и близост до западните пазари), години, прекарани в условията на централизираното планиране, и естеството на икономическото развитие в условията на социализма (например степен на свръхиндустриализация, на милитаризация на икономиката, на потиснатата инфлация)." Вж. Transition - The First Ten Years: Analysis and Lessons, p. 11.

³ "На провалите в Русия подчертано контрастира огромният успех на Китай, който създаде свой собствен път на прехода (вместо да използва готови проекти или рецепти, предлагани от западни съветници)" (Stiglitz, J. Whither Reform?: Ten Years of the Transition. Keynote address to the 1999 Annual Bank Conference on Development Economics. Washington, D.C., April 28 – 30, p. 2).

⁴ Stiglitz, J. Globalization and Its Discontents. W.W. Norton & Company, 2002, p. 6.

В съвременната дискусия относно същността и закономерностите на прехода към пазарна икономика се засилва вниманието към изясняване на неговите алтернативни модели.⁵ В тях се обосновава възможността преходът да се реализира чрез различни стратегии, вариращи в диапазона между два крайни варианта:

първо, стратегия, ориентирана към увеличаване на конкурентоспособността на националната икономика (конкурентно ориентирана стратегия);

второ, стратегия, насочена към преразпределение, причиняваща намаляване на конкурентоспособността поради забавено изграждане на адекватно действащи пазарни институции (преразпределителна стратегия).

Като съществена причина за прилагане на втората стратегия, предизвикваща особено дълбокия и продължителен спад в икономическото развитие на част от СЦИЕ, тук се посочва интерпретацията на прехода и на съдържанието на пазарната реформа от позициите на неолиберализма, т.е. на т. нар. "пазарен фундаментализъм".⁶ В духа на този подход главните инструменти за осъществяване на реформата (известна още като "шокова терапия") са бързата либерализация и приватизация в съчетание със силно рестриктивна парична и фискална политика като средство за финансова стабилизация на икономиката (т. нар. Вашингтонски консенсус).

Задачата в случая е да се изследват в по-голяма дълбочина особеностите на третата вълна в глобализацията на световното стопанство⁷ като външна среда, в която се осъществява преходът към пазарна икономика. Целта е да се проследи по какъв начин и в каква степен нейните специфични механизми и "идеология" въздействат върху формулирането на съдържанието, целите и задачите на пазарната реформа, както и върху интерпретацията на резултатите от нейното осъществяване в региона на СЦИЕ.

Вашингтонският консенсус – "идейна платформа" на третата вълна в глобализацията

Съвременната икономическа литература се характеризира с много дискусии и нееднозначни оценки за характера и същността на третата вълна в

⁵ Вж. по-подробно: *Stefanov, St.* Implications of the Currency Board in Bulgaria. - South-East Europe Review for Labour and Social Affairs, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, April 1999, Vol. 2, N 1; The Competitiveness of the Bulgarian Economy. - South -East Europe Review for Labour and Social Affairs, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, October 2001, Vol. 4, N 3; *Стефанов, Ст.* Преходът към пазарна икономика в контекста на проблема за конкурентоспособността. - Икономическа мисъл, 2002, N 1.

⁶ Относно дискусията за подхода на "пазарния фундаментализъм" вж. World Economic Outlook, International Monetary Fund, October 2000, p. 92.

⁷ Според получили широка популярност анализи първата вълна на глобализацията обхваща периода 1870 -1914 г., втората е през 1945 – 1980 г., а третата стартира през 1980 и продължава до днес (вж. Globalization, Growth and Poverty: Building an Inclusive World Economy. The International Bank for Reconstruction and Development, 2002, p. 24).

глобализацията на световното стопанство, както и относно последствията от нея за развиващите се и за индустриалните държави. Интересното е, че това разнообразие от мнения и трактовки значително намалява, когато става въпрос за мотивацията и "идейния проект", заложен в движещите механизми на процеса. По всеобщо признание главната роля в тяхното конструиране и управление принадлежи на високо развитите и богати индустриални държави. Най-често те се отъждествяват с Групата на 7-те (понякога само с техния лидер – САЩ), а също и с работещите под техен контрол международни организации – МВФ, Световна банка, Световна търговска организация и други по-незначителни институции от този род. Сред икономистите преобладава мнението, че ако трябва в максимално синтезиран вид да бъдат назовани идейните източници и произтичащата от тях насоченост в практическото действие на третата вълна в глобализацията, то това са неолиберализмът и основаващият се върху него пакет от политики на развитие, наречен Вашингтонски консенсус, който се прилага от МВФ и СБ при разработването и осъществяването на пазарни реформи в развиващите се страни.

Автор на термина "Вашингтонски консенсус" е Джон Уилиямсън,⁸ а поводът е дълбоката структурна криза в страните от Латинска Америка през 80-те години на миналия век. Вашингтонският консенсус съдържа набор от предписания за това какви политики трябва да прилагат тези страни, за да решат своите проблеми. Те са разработени от водещите вашингтонски финансови институции (МВФ, Световната банка, Министерството на финансите на САЩ, вкл. и някои научноизследователски институти) и са съгласувани помежду им – оттам идва и терминът "консенсус", т.е. споразумение, включен в названието. Много често този пакет от препоръки и произтичащото от него съдържание на пазарната реформа се обозначават като "шокова терапия". Тя се препоръчва като специална "лечебна процедура" за развиващи се държави, изпаднали в дълбока финансова криза, в резултат от която възниква опасност да прекратят обслужването на външния си дълг, както и в случаите, когато те на практика са прекратили неговото изплащане.

Характерно е, че интерпретацията на Вашингтонския консенсус в икономическата литература е твърде нееднозначна. Най-често обаче той се представя като синоним на неолиберализма, на неолибералната глобализация, или както още го нарича Джордж Сорос - "пазарен фундаментализъм".⁹ Именно в този контекст ще се използва терминът Вашингтонски консенсус и в статията.

МВФ (както и Световната банка) разполага и със специфичен механизъм за оказване на натиск върху правителствата на развиващите се

⁸ Вж. *Williamson, J. What Should the Bank Think About Washington Consensus?* Institute for International Economics (www.iie.com).

⁹ Пак там, с. 1.

държави да приложат пакета от препоръки, съдържащи се във Вашингтонския консенсус. Това става чрез задължителните условия (терминът на английски език е широко известен като "IMF-conditionality"), които страната трябва да изпълни, за да получи съответното финансово съдействие от МВФ.

Дж. Уилямсън определя по следния начин съдържанието на Вашингтонския консенсус:¹⁰

1. Фискална дисциплина.

2. Преместване на приоритетните области на държавните разходи към сфери, осигуряващи едновременно висока икономическа възвръщаемост и възможности за подобряване разпределението на доходите, например първична медицинска помощ, начално образование, инфраструктура.

3. Данъчна реформа (с цел да се намалят пределните ставки и да се разшири данъчната база).

4. Либерализация на лихвения процент.

5. Въвеждане на конкурентен валутен курс.

6. Либерализация на търговията.

7. Либерализация на притока на инвестиции.

8. Приватизация.

9. Дерегулиране (в смисъл на премахване на бариерите на входовете и на изходите).

10. Гарантиране правата на собственост.

Уилямсън прави следния коментар относно неговото съдържание и предназначение: "Трите големи идеи, заложи в него, са макроикономическа дисциплина, пазарна икономика и отвореност към света (като минимум – към търговията и преките чуждестранни инвестиции). Това са идеи, които отдавна са били смятани за ортодоксални що се отнася до страните-членки на ОИСР, но за онзи период (има се предвид периодът на 80-те години на XX век и преди това – б. а. Ст. Ст.) е характерно съществуването на един своеобразен глобален апартейд, основаващ се върху твърдението, че развиващите се страни идват от един друг свят, където им е позволено да използват: а) инфлацията (за да извличат инфлационен данък и да стимулират инвестициите); б) водещата роля на държавата за осъществяване на индустриализация; в) политиката на заместване на вноса. Предназначението на Вашингтонския консенсус е да послужи като отрицание на този апартейд."¹¹

Особен интерес представлява историческата обстановка, във връзка с която възниква Вашингтонският консенсус. По-нататък ще проследим

¹⁰ *Williamson, J. What Should the Bank Think About Washington Consensus?...*, p. 2.

¹¹ *Williamson, J. Did the Washington Consensus Fail? Institute for International Economics, p. 2-3 (www.iie.com).*

накратко тези събития, доколкото те хвърлят допълнителна светлина върху неговата същност като идейна платформа.

Началото на 80-те години е известно с рязкото нарастване на реалните лихвени проценти в развитите държави. То натовазва развиващите се страни с огромни лихвени плащания към многонационалните банки поради значителното увеличение на техните външни дългове през периода 1973-1981 г. Във възникналата ситуация за засегнатите държави съществува възможност да продължат обслужването на дълговете само при наличието на големи положителни търговски салда. И точно в този момент (в периода 1980 - 1981 г.) световната икономика навлиза в глобална рецесия, която причини срив в износа на развиващите се страни за индустриалните държави. Така започва дълговата криза в Третия свят, която заплашва платежоспособността на американските и европейските многонационални банки.

От гледна точка на перспективите за световния растеж подходящият отговор на икономическата политика би трябвало да бъде мащабно облекчаване на задълженията по дълговете на Третия свят и провеждане на експанзионистична макрополитика в развитите държави. Но целта на световния икономически и финансов елит беше не толкова растежът на световната икономика, а преди всичко – утвърждаването на неолиберализма.¹²

Тъй като неолибералните политики не се радваха на масово одобрение от населението в развиващите се страни, те трябваше да им бъдат наложени с принуда. Дълговата криза в Третия свят беше идеален повод за това, защото тя изостри до крайност необходимостта от финансови ресурси, за да продължи обслужването на външните дългове и да се избегне обявяването на неплатежоспособност. Същевременно САЩ контролираха всички източници на финансови ресурси. В замяна на финансовото подпомагане, предоставено от САЩ, МВФ и СБ (което веднага беше рециклирано в посока към многонационалните банки), правителствата на развиващите се страни бяха притиснати да възприемат неолибералните политики, заложили във Вашингтонския консенсус. Те бяха принудени: да премахнат контрола върху капиталовите потоци и търговията; да прекратят индустриалната политика; да либерализират националните финансови пазари, отваряйки ги за навлизането на чуждестранни банки; да продадат притежаваните от тях и значителни по размерите си дялове в печеливши държавни предприятия – предимно на чуждестранни компании; да преустановят подкрепата за организирания труд; да съкратят помощите за бедните слоеве на населението и да започнат борба с инфлацията, прилагайки ограничителна парична и фискална политика, причиняващи забавяне на растежа и увеличаване на безработицата.

¹² Вж. *Crotty, J. Trading State-Led Prosperity for Market-Led Stagnation: From the Golden Age to Global Neoliberalism. Department of Economics, University of Massachusetts. May 2000, p. 10 - 11.*

Дълбоката рецесия, която последва възприемането на неолибералните политики, причини съкращаване на вноса, а високата безработица намали разходите за работни заплати и износните цени. Тези събития, съпроводени от масовите девалвации на националните валути, в крайна сметка генерираха търговските излишъци, необходими за продължаване плащанията на лихвите по външните дългове. По този начин беше прекратена и кризата на неплатежоспособността за многонационалните банки. В крайна сметка растежът беше преустановен в по-голяма част от страните в Третия свят и беше заместен с дълбока рецесия. Бедността и лишенията станаха повсеместно явление, а 80-те години не случайно бяха наречени "загубеното десетилетие". Докато през 1966 – 1973 г. доходите на човек от населението в Латинска Америка нарастваха средногодишно с 3.5%, то през 1974 – 1990 г. темповете се сринаха до 0.4%.

Така от началото на 80-те години в резултат от активната политика на развитите индустриални държави и контролираните от тях международни финансови институции неолибералната идеология залегна в основите на третата вълна в глобализацията на световната икономика.

Важна особеност на неолибералната доктрина, генерираща силна зависимост на развиващите се страни от притока на инвестиции от развитите държави като средство за съживяване на икономиката, е това, че реформите, базирани върху Вашингтонския консенсус, пораждат редица ограничения пред растежа на съвкупното търсене, чрез което възпират и растежа на реалния БВП. Сред тях могат да се посочат следните по-съществени фактори:

Първо, забавя се растежът на работните заплати и на масовото потребление. Затова допринасят увеличението на безработицата, западането на профсъюзното движение, отслабването на държавната подкрепа за колективното трудово договаряне, както и забавянето в растежа на производителността.

Същевременно поради нарастващата либерализация и технологичните подобрения, характерни за третата вълна на глобализацията, многонационалните корпорации успяват все по-лесно да заместват високоплатения труд в развитите държави с нископлатен в развиващите се. Тази практика съдейства за намаляване разликата в заплащането на труда, но представлява и пречка пред неговия растеж.

Втори фактор, депресиращ глобалния растеж, е повишаващото се равнище на реалните лихвени проценти. В периода след 1980 г. за това допринася предимно нарасналата активност на автономните централни банки с характерните за нея консервативност и антиинфлационна насоченост.

Към естествената предразположеност на независимите централни банки да поддържат високи реални лихвени проценти през 80-те и 90-те години се добави и ефектът от разширяващата се финансова дерегулация. Тя увеличи мощта на глобалните финансови интереси. В резултат

финансовите спекуланти се радват на все по-голяма мобилност на своите капитали и на възможността да организират тяхното масирано бягство като средство да бъдат "наказвани" страните, използващи паричната политика с цел стимулиране на растежа и заетостта, вместо за гарантиране на ниска инфлация.

Трети фактор, ограничаващ растежа, е рестриктивната фискална политика. Едно от основните предписания на неолиберализма и на Вашингтонския консенсус е рязкото съкращаване на бюджетните дефицити, както и намаляване на разходите за социални нужди.

Четвърти фактор е нарастващата роля на международните институции от типа на МВФ и Световната банка. През последните две десетилетия все повече страни се изправят пред проблема за неплатежоспособността. Съответно МВФ и СБ активизират своята дейност. Например само предоставените заеми на Корея в периода на финансовата криза от 1997- 1998 г. бяха от порядъка на 58 млрд. долара. Срещу нарастващото по количество финансово съдействие страните-реципиенти поемат ангажименти да прилагат силно рестриктивна макроикономическа политика и структурни реформи в духа на неолибералната парадигма. Това ограничава растежа в Третия свят и съответно – глобалното съвкупно търсене. Влиянието на политиката на МВФ в световната икономика действително е огромно – според някои изчисления реализирането на неговите програми обхваща около 40% от населението в света.

Пето, през 90-те години сме свидетели на сериозните изпитания, пред които е изправено т. нар. "азиатско икономическо чудо", в чиято основа е моделът на ускорено развитие в новоиндустриализираните страни, характеризиращ се с активна държавна намеса. За неговото значение в близкото минало е много показателна следната информация: "От 119 държави, обект на изследване от Световната банка, в периода от средата на 60-те до средата на 90-те години само 7 са успели да постигнат висок икономически растеж при ниско равнище на неравенство в доходите. И всичките седем са азиатски страни."¹³

Характерно е, обаче, че "неолибералната атмосфера", типична за третата вълна в глобализацията, пряко и косвено разклаща традиционните структури на държавно икономическо регулиране в тези страни. Причината е нарастващата степен на либерализация на търговията, на инвестициите и особено на финансовите капиталови потоци, които се осъществяват под силния натиск, упражняван върху тях от Г-7, МВФ, СБ, многонационалните корпорации и банки. Не е изключено в резултат от тези усилия да се състои и краят на "азиатското икономическо чудо", което от своя страна ще доведе до забавяне в темповете на икономически растеж на световната икономика.¹⁴

¹³ Business Week, Dec. 13, 1999, p. 120.

¹⁴ Crotty, J. Цит. съч., с. 25-28.

Примерът с негативното въздействие на неолиберализма върху азиатския модел на ускорено развитие е много показателен. Въпреки че той фундаментално се различава от модела на латиноамериканските страни, практиката показва, че поведението и намесата на МВФ, вкл. в азиатската криза през 1997 - 1998 г., продължава да се диктува от Вашингтонския консенсус. В подкрепа на това твърдение ще цитираме един извод на Дж. Уилямсън: "Въпреки специфичните условия на латиноамериканската криза, по повод на която възниква Вашингтонският консенсус, включението в него пакет от препоръки на практика малко би се различавал, когато става въпрос и за други географски точки - за икономическите реформи в Азия и Африка." Нещо повече, той се характеризира и с висока устойчивост във времето, защото според Уилямсън "неговото съдържание не се променя съществено и в периода на 90-те години".¹⁵ Именно тази устойчивост в поведението на вашингтонските финансови институции става причина Вашингтонският консенсус да се интерпретира като своего рода "политически манифест" на същите институции.¹⁶

Влияние на Вашингтонския консенсус върху пазарната реформа в СЦИЕ

Предпоставки и причини за неговото прилагане

Преходът към пазарна икономика в СЦИЕ съвпада във времето с третата вълна в глобализацията на световното стопанство, водеща началото си от 1980 г. По някои свои специфични черти преходът може да се интерпретира като сходен на глобализацията процес, дори като неин елемент:

- *първо*, в процеса на пазарната реформа се стига до отваряне и реинтегриране на икономиките на СЦИЕ в системата на световното стопанство;

- *второ*, част от СЦИЕ са активни участници и в процесите на регионалната европейска интеграция – чрез подготовката си за присъединяване към ЕС;

- *трето*, разглеждан по-скоро като резултат, а не като процес, преходът е насочен към намаляване разнообразието от икономически системи в глобализиращото се световно стопанство поради елиминиране на централно планираната икономика в един обширен регион на света.

Посочените прилики обаче, се отнасят до *второстепенни характеристики* на прехода към пазарна икономика. Те не трябва да се генерализират, защото това би попречило да се разбере неговата същност като уникален процес, в който се осъществява трансформация на една икономическа система в друга.

¹⁵ *Williamson, J. What Should the Bank Think About Washington Consensus?...*, p. 4.

¹⁶ Пак там.

За съжаление както в практиката на пазарната реформа, така и в нейното теоретично отражение са налице множество симптоми за объркване на категориите същност и явление, на целите и средствата за тяхното осъществяване, за пристрастно ранжиране на приоритетите и т.н. Това в определяща степен се дължи на прилагането на неолибералните тълкувания и предписания на Вашингтонския консенсус от самото начало на пазарната реформа в СЦИЕ.

Обяснението на това явление очевидно не може да бъде опростеното тълкуване на прехода към пазарна икономика като елемент на глобализацията, защото процесът на преустройство на централно планираната икономика в пазарна има уникален характер. Като такъв той още по-малко предполага "лечение" с рецепти и предписания, изготвени по повод структурната криза в латиноамериканските икономика през 80-те години. Ето защо причините за това разширяване на обхвата в прилагането на Вашингтонския консенсус и по отношение на реформата в СЦИЕ трябва да се търсят, по-скоро в следните посоки:

Първо, Вашингтонският консенсус в синтезиран вид изразява интересите и целите на своите създатели. Те от своя страна разглеждат региона на СЦИЕ преди всичко като обект, подлежащ на "усвояване" от неолибералния модел на глобализацията и инкасиране на произтичащите от това икономически изгоди. Следователно в *тяхната* интерпретация *преходът към пазарна икономика е по-скоро средство, а не цел.*

Второ, много СЦИЕ се оказват зависими от помощта на МВФ и следователно подвластни на налаганите от него условия и предписания при предоставяне на финансово и техническо съдействие.

По този повод е интересно да се цитира мнението на Дж. Стиглиц: "Успехът на Вашингтонския консенсус като интелектуална доктрина почива върху неговата простота - съдържащите се в него предписания относно политиката могат да се прилагат с много малко допълнителни усилия от икономистите... Само няколко икономически индикатора – инфлация, растеж на паричното предлагане, бюджетен и търговски дефицити, са достатъчни, за да послужат като основа за цял пакет от политическите предписания. И действително понякога се налага икономистите да долетят в дадена страна, да огледат и уточнят тези данни и да направят макроикономически препоръки за политиката на реформата в течение само на няколко седмици."¹⁷

Интерес представлява и изказването на Г. Колодко - първи заместник министър-председател и финансов министър на Полша през периода 1994 - 1997 г., че независимо от твърде специфичните условия на прехода в СЦИЕ, МВФ и СБ продължават да провеждат линията на Вашингтонския консенсус, налагайки неговия печат върху модела на пазарната реформа чрез "девиза"

¹⁷ Stiglitz, J. More Instruments and Broader Goals: Moving Toward the Post-Washington Consensus. The 1998 WIDER Annual Lecture. Helsinki, Finland, The World Bank, January 7, 1998, p. 4.

“Либерализирайте колкото е възможно повече, приватизирайте колкото е възможно по-бързо и провеждайте строга фискална и парична политика”¹⁸.

На фона на тези разсъждения и изводи по твърде различен начин изглежда картината на прехода към пазарна икономика, който се осъществява в Китай. Там, колкото и да е парадоксално, въпреки управляващата роля на комунистическата партия, разработването и планирането на пазарната реформа не е сковано от идеологически предписания и предразсъдъци. Тя се осъществява без намесата на международните финансови институции и се основава върху *прагматизма* и постепеността. Същевременно активното участие на страната в третата вълна на глобализацията се разглежда преди всичко като *средство* за успешно осъществяване на прехода.

Объркване на цели и средства в пазарната реформата

Един от често дискутираните проблеми напоследък е за правилното ранжиране на целите и средствата в стратегията и тактиката на пазарната реформа. Във връзка с това известни икономисти от ранга на Дж. Стиглиц и Г. Колодко констатираха редица деформации в нейното осъществяване, посочвайки като съществена причина за това прилагането на Вашингтонския консенсус.

Колодко например ясно заявява, че “липсата на успех при прилагането на политики, основаващи се върху Вашингтонския консенсус, се дължи на произтичащото от него объркване на целите на тези политики със средствата за тяхното постигане. Нещо повече, според него “целта на икономическата политика не може да бъде фискалната дисциплина, стабилността на валутния курс, намаляването на данъците или дерегулирането на икономиката. Това могат да бъдат само средства, чрез които да се постигне крайната цел - устойчиво развитие и повишаване на националното благосъстояние.”¹⁹ По-нататък той обобщава, че именно това объркване на средства и цели в прилаганите политики е една от основните причини за неуспеха на пазарната реформа в СЦИЕ в началния етап на нейното осъществяване: “Неколкогодишният експеримент по прилагането на подобни политики не можа да осигури нито растеж, нито повишаване на жизнения стандарт в СЦИЕ.”²⁰

Анализът на Колодко съдържа още една твърде интересна мисъл. Тя насочва вниманието към действителните причини за деформациите в разработването и осъществяването на пазарната реформа. Според него

¹⁸ Kolodko, G. W. Economic Neoliberalism Became Almost Irrelevant. - Transition, June 1998.

Vol. 9, N 3, p.1 (<http://www.worldbank.org/html/prddr/trans/june1998/kolodko.htm>).

¹⁹ Пак там, с. 4.

²⁰ Kolodko, G. W. Ten Years of Postsocialist Transition: the Lessons for Policy Reforms. The

World Bank. Development Economics Research Group, p. 14 (<http://www.worldbank.org/html/dec/Publications/Workpapers/wps2000series/wps2095/wps2095.pdf>).

проблемът е много по-сложен, отколкото изглежда, защото освен интелектуалните и ценностните аспекти на сблъсъка на позиции трябва да се има предвид "намесата на политически, икономически и финансови интереси. Без отчитане на последните би било невъзможно да се обясни защо в много случаи прилагането на определени политики продължава, въпреки че тяхната погрешност е станала очевидна за всички."²¹

Основната причина за объркването на цели и средства в стратегията на пазарната реформа в СЦИЕ е, че тя се формира под силното въздействие на Вашингтонския консенсус, а той изразява приоритетно интересите на своите създатели. Те, както вече беше подчертано, разглеждат региона на СЦИЕ преди всичко като обект, подлежащ на "усвояване" от неолибералния модел на глобализацията и инкасиране на произтичащите от това икономически изгоди. Следователно в *тяхната* интерпретация преходът към пазарна икономика е по-скоро средство, а не цел. Затова "шоковата" либерализация на търговията и цените, дерегулирането на икономиката, бързата приватизация, както и провеждането на строга фискална и парична политика се обявяват за крайни цели на реформата и едва ли не за същност на прехода. И те действително са цели, само че от гледна точка на авторите на Вашингтонски консенсус, за които самият преход е "несъществената част от упражнението", а "съществената част" е въвличането на региона в орбитата на неолибералния модел на глобализацията, т.е. най-важното е да се премахнат ограниченията на входовете и изходите на националните стокови, ресурсни и финансови пазари. Така, след тази необходима подготовка ще са налице и условията за съществената част от лечебната процедура – притока на частни преки и портфейлни инвестиции.

Породената от Вашингтонския консенсус деформация в приоритетите и баланса на целите и средствата в пазарната реформа по-нататък се проявява и в критериите за оценка на постигнатите резултати - акцентът се поставя върху различни измерители на степента на либерализация, на относителния дял на частния сектор в произвеждания реален БВП, на размера на бюджетния дефицит, на величината на темповете на инфлация и т.н. По този начин се постига ефект на непрозрачност както при формулиране на стратегията на пазарната реформа, така и при оценката на постигнатите резултати.

Данните в табл. 1 например показват твърде любопитна тенденция - според използвания от Европейската банка за възстановяване и развитие (ЕБВР) индикатор за оценка на напредъка в провеждането на пазарната реформа страната (Китай), постигнала в периода на трансформацията най-висок растеж на реалния БВП и на жизненото равнище на населението при най-ниски темпове на инфлация (единствено средният темп на инфлация на Чехия е малко по-нисък), получава оценка 2.1. И трябва да се подчертае, че

²¹ Kolodko, G. W. Ten Years of Postsocialist Transition: the Lessons for Policy Reforms..., p. 13 - 14.

този рейтинг е сред най-ниските в таблицата - той е по-нисък даже и от рейтинга на най-катастрофално представилата се икономика - Украйна (2.4), която на фона на 257% базов индекс на реалния БВП в Китай през 1999 г., произвежда само една трета от това, което е произвеждала през 1989 г. (35%).

Очевидно в методиката, използвана от ЕБВР за оценка на напредъка в пазарната реформа, колкото и да е парадоксално, икономическият растеж и увеличаването на жизненото равнище не се разглеждат като стратегическа цел, а оттам - и като критерий за прогреса, а на предно място се извеждат (в духа на Вашингтонския консенсус) приватизацията, либерализацията, дерегулирането на икономиката и т.н.

Във връзка с това Дж. Стилциц акцентира върху проблемите при провеждането на пазарната реформа в СЦИЕ, произтичащи от объркването на нейните средства и цели: "Например приватизацията и либерализацията на капиталовата сметка се представят като признаци за успех, вместо да се третират като средства за постигане на по-фундаментални цели. Дори и самото създаване на пазарна икономика би трябвало да се разглежда като средство за реализиране на по-големи цели. Всъщност това, което има значение, не е просто създаването на пазарна икономика, а подобряването на жизнения стандарт и изграждането основите на устойчиво, справедливо по своя характер и демократично развитие."²²

Тези деформации в модела на пазарната реформа в СЦИЕ, продиктувани от идейната платформа на Вашингтонския консенсус, се открояват особено ясно на фона на прагматичната философия на реформата в Китай - там критериите, с които се оценява напредъкът, се свеждат до това дали се ускорява растежът на реалния БВП и дали се увеличава жизненият стандарт на населението. Нейната квинтесенция може да бъде илюстрирана чрез популярния афоризъм, според който "не е важно дали котката е черна или бяла (т.е. каква е стойността на показателя за степен на либерализация, приватизация или дерегулация - б. а. Ст. Ст.), важно е тя да лови мишки (т.е. да "произвежда" растеж на благосъстоянието - б. а. Ст. Ст.)".

За да се преодолеят посочените деформации, е необходимо анализът на прехода да се постави върху адекватна методологическа основа, като преди всичко от него се изчистят внушенията на Вашингтонски консенсус. Така се разкрива и възможността този процес да се интерпретира през призмата на концепцията на Вилфредо Парето за "подобренията" в икономиката. Според разработения от него критерий за оптималност "всяко преразпределение на ресурсите, включващо изменения на произвежданите блага и/или тяхното разпределение между потребителите, може да се смята за подобрене, ако води до повишаване на благосъстоянието на някои

²² Stiglitz, J. Whither Reform?: Ten Years of the Transition..., p. 3.

индивиди (според собствената им оценка), без да причинява намаляване на благосъстоянието на други индивиди.²³

В подобна изследователска перспектива преходът от централно планирана към пазарна икономика е фундаментална промяна, засягаща интересите на цялата нация, и успехът в значителна степен зависи от наличието на адекватна мотивация на различните равнища на националното стопанство. От гледна точка на икономиката на благосъстоянието *подобна промяна има смисъл само ако доведе до увеличаване на жизнения стандарт на определени групи от населението, без това да е за сметка на други групи*. Следователно консенсусът в полза на такава промяна се съдържа в оптимистичните очаквания на цялата нация за повишаване на благосъстоянието, което означава, че тя трябва да доведе до устойчив растеж на реалния БВП (при ниски темпове на инфлация). При това е необходимо темповете му да бъдат достатъчно големи, за да осигурят възможност наред с увеличението на средните доходи да нарасне и неравенството в доходите в граници, присъщи за съвременната социална пазарна икономика.

Чрез прилагането на подобен методологически подход в анализа на прехода се дава отговор на редица важни въпроси. Става ясно например кой е главният критерий за оценка на модела на пазарната реформа - *оптимален е този модел, който осигурява максимизиране на националното благосъстояние чрез постигане на устойчив и динамичен икономически растеж*. При това, за да бъде изпълнено условието на Парето и преходът да представлява действително подобрене, реалният БВП трябва да започне да нараства още от самото начало на прехода с оглед да се появят необходимите ресурси за повишаване благосъстоянието на нацията или на определени групи в нея. В противен случай, т.е. ако реалният БВП започне да спада, увеличението на благосъстоянието на определени групи от населението би могло да стане само за сметка на *переразпределение* на националното богатство и тогава преходът би трябвало да се интерпретира не като *"подобрене"*, а като *"влошаване"*. В този контекст става ясно, че твърдението за неизбежността на т. нар. "рецесия на прехода" като вътрешноприсъща черта на неговия начален стадий е по-скоро стремеж да се прикрият причините за прилагането на неоптималния модел на пазарната реформа в СЦИЕ, водещо значение сред които има Вашингтонският консенсус.

Сравнението с опита в Източна Азия ясно показва, че успехите са налице, когато целите и средствата в модела на реформата са формулирани достатъчно прагматично и като синтез на *дългосрочните национални интереси*. В подобен дух се изказва и Г. Колодко: "През първите 10 години на прехода БВП в постсоциалистическите страни се сви повече, отколкото през Великата депресия от 1929-1933 г. Това не беше неизбежно и можеше да се

²³ Collins Dictionary of Economics. Second edition. Harper Collins Publishers, 1993, p. 562.

ограничи, ако съществуващите знания за възможните алтернативни методи на трансформацията не бяха пренебрегнати и ако западната икономическа мисъл и препоръки относно политиката се бяха приспособили по-бързо към конкретните предизвикателства.²⁴

Забавяне на институционалната реформа

Друга деформация в модела на пазарната реформа в СЦИЕ е характерна за начина на комбиниране и използване на нейните три основни стълбове (инструменти, средства):

- *първи стълб (институционален)* – изграждане на административните, правните, съдебните и финансовите институции на пазарната икономика и създаване на условия за оптималното им функциониране (от особено значение е ефективното действие на съдебната система);
- *втори стълб (либерализация)* – либерализация на цените и търговията и дерегулиране; финансова стабилизация;
- *трети стълб (приватизация)* – приватизация и реституция на големите и малките предприятия.

Анализът и обобщението на практиката от пазарната реформа в СЦИЕ и Китай недвусмислено показват, че сред трите стълба *приоритет трябва да има институционалният*. Той е основният инструмент, чрез който може да бъде елиминиран преразпределителният механизъм на централно планираната икономика и да се създаде конкурентна бизнес-среда още на етапа, когато приватизацията не е достигнала осезаеми мащаби.²⁵ Именно в такава среда се осъществява динамичният растеж на китайската икономика от началото на прехода.

Неизбежната деформация, произтичаща от Вашингтонския консенсус, е изместване на приоритета в стратегията на пазарната реформа *от институционалният стълб към либерализацията на цените и търговията, финансовата стабилизация и приватизацията*. Именно това е една от основните причини за дълбоката рецесия в региона на СЦИЕ, породена от неолибералната конструкция на шокотерапията. Не случайно и Дж. Уилямсън, представяйки съдържанието на Вашингтонския консенсус, споменава едва на 10-то място и съвсем лаконично единствената препоръка, имаща директно отношение към институционалната реформа – “гарантиране на правата на собственост”.

Шокотерапията като еманация на неолиберализма се гради върху мита, че като се осъществи бърза приватизация и се появят частни собственици, то (поради простия факт на тяхното съществуване) в икономиката автоматично се сътворява и масивната сграда на пазарните институции. Това, което трябва да се направи в случая, е бързо да се

²⁴ Kolodko, G. W. Ten Years of Postsocialist Transition: the Lessons for Policy Reforms..., p. 20.

²⁵ Вж. Стефанов, Ст. Преходът към пазарна икономика в контекста на...

разчисти строителната площадка, т.е. да се елиминират институциите на централно планираната икономика и рязко да намалее намесата на държавата в икономиката.

По този повод Г. Колодко отбелязва следното: "Когато се избързва или се прекалява с ограничаване на ролята на държавата в икономиката, тя значително отслабва и това дава възможност на пазара да се разширява в посока на неформалния сектор (сенчестата икономика), докато трудностите в официалната икономика нарастват. В подобна ситуация печалбите се прибират от неформалния сектор, а доходите в официалния сектор спадат, с всички произтичащи негативни следствия за бюджета и за социалната политика. Така пазарът започва да работи в полза на приватизиране на печалбите, докато загубите се социализират..."²⁶

Когато се проследява връзката между разглежданата деформация в модела на реформата и Вашингтонския консенсус не трябва да се забравя, че последният възниква по повод реформите в латиноамериканските държави. Макар и развиващи се, все пак те са страни с пазарна икономика и с наличие на пазарни институции. Така че отсъствието във Вашингтонския консенсус на предписания за комплексна институционална реформа може да не е прекалено голям пропуск¹ що се отнася до латиноамериканските страни, но то се оказва фатално за прехода към пазарна икономика в региона на СЦИЕ.

Негативен шок върху външното търсене

В предшестващото изложение бяха анализирани няколко източника на негативни въздействия върху съвкупното търсене и оттам – върху икономическия растеж, съдържащи се в неолибералния модел на третата вълна в глобализацията. Подобни "импулси" са характерни и за модела на пазарната реформа в СЦИЕ. Например началото на прехода е съпроводено от мощен негативен шок върху външното търсене в реформиращите се страни. Той произтича от елиминирането на СИВ и на преференциите за взаимната търговия в региона и очевидно е следствие от политическата сделка, сключена между бившия СССР и САЩ в Малта.

Отказът на бившия СССР от политически диктат в региона е важна политическа придобивка за останалите СЦИЕ, но те нямат друг избор освен да платят нейната цена чрез икономически срив, дължащ се на колабирането на техния износ. Премахването на безмитния обмен и на клиринговите разплащания в региона автоматично лишават от пазар големите предприятия, специализирани за износ в бившия СИВ, и ги превръщат в губещи. Така възникват предпоставки за появата на отрицателни салда по текущата сметка, както и за нарастващи бюджетни дефицити (особено в страни като България, чиято икономика се оказва в по-голяма степен

²⁶ Kolodko, G. W. Ten Years of Postsocialist Transition: the Lessons for Policy Reforms..., p. 24.

специализирана като износител в региона и в бившия СССР срещу внос от последния предимно на суровини и горива).

За неизбежността и засилването на шока върху външното търсене допринася и специфичният подход в дейността на МВФ и СБ. В духа на неолиберализма те акцентират не върху "колективната терапия", а върху "индивидуалното лечение" на отделната страна. Това оказва негативно въздействие върху взаимната търговия на реформиращите се държави, причинявайки болезнени загуби на експортни пазари. Така на практика се реализира специфичен вариант на политика от типа "разделяй и владей", присъща на третата вълна в глобализацията на световното стопанство.

Следователно негативният шок върху външното търсене генерира своеобразен омагьосан кръг. В региона на СЦИЕ възникна ситуация, наподобяваща по много неща латиноамериканската структурна криза от 80-те години, предизвикала появата на Вашингтонския консенсус. Оказва се, че (по линия на обратната връзка) прилагането на неолибералните рецепти при конструирането на модела на пазарната реформа в СЦИЕ "индуцира" в техните икономики "латиноамерикански вируси", причиняващи същото това заболяване, което прави тези икономики максимално зависими от приемане на лекарството, наречено "чуждестранни преки и портфейлни инвестиции". В случая те са жизнено необходими, за да бъдат приватизирани на достатъчно ниска цена (и съответно реструктурирани) големите предприятия на СЦИЕ, превърнали се в губещи поради загубата на регионалните експортни ниши. А най-сигурният начин да се "купи" такова лекарство, т.е. да се привлекат инвестиции, е прилагането на диктуваната от Вашингтонския консенсус неолиберална рецепта за пазарната реформа. Така СЦИЕ се поставят в ситуация на остра конкуренция помежду им за привличане на чуждестранни инвестиции. А която от тях не успее по една или друга причина да привлече достатъчно инвестиции (например България и Румъния), е обречена на много по-продължителна и дълбока рецесия.

Описаната ситуация, характерна за третата вълна в глобализацията, отразява господстващата доктрина на неолиберализма и е диаметрално противоположна на тенденциите, характерни за втората вълна, когато на дневен ред стои въпросът за възстановяването на Западна Европа и Япония след Втората световна война. Той се решава успешно и в много кратки срокове. За това допринася активното прилагане на методите на индустриалната политика и концепцията за динамичните сравнителни предимства, основаващи се на типичната за този период активна държавна намеса - в духа на господстващата тогава кейнсианска доктрина.²⁷

Негативен шок върху вътрешното търсене

Вашингтонският консенсус съдържа потенциал за мощен негативен шок не само върху външното, но и върху *вътрешното* търсене. Той се реализира

²⁷ Вж. по този въпрос Стефанов, Ст. Международна икономика. С., 1998, с. 167-171.

в самото начало на реформата чрез "шокова", "ударна" либерализация на цените и търговията, което в България става факт през февруари 1991 г. По същество тя прерасна в инфлационен шок, който причини катастрофален спад в реалните доходи и реалното богатство на населението. Той, от своя страна, се трансформира в съкрушителен негативен шок върху вътрешното търсене и оттам - върху икономическия растеж.

По-нататък е необходимо да се изясни в какво по-точно се състои "вината" на Вашингтонския консенсус за негативния шок върху вътрешното търсене. За целта ще прибегнем още един път до интерпретацията на прехода като икономическо подобрение според Парето. Прилагането на тази парадигма поставя следното изискване: пазарната реформа трябва да се планира и осъществява така, че *като минимум* да бъде гарантирано *запазване равнището на благосъстояние за различните групи и слоеве от населението, достигнато в условията на предходната икономическа система (централно планираната икономика)*. Това изискване засяга и всички активи, в които се държи реалното съвкупно богатство, *вкл. и натрупаните в банките спестявания*.

В икономическата литература последните най-често се интерпретират като пари, които са натрупани по сметки, поради това че централно планираната икономика функционира неефективно и не може да осигури необходимото стоково покритие на емитираната парична маса. Следователно те са изява на "скритата" инфлация в условията на фиксирани цени. Или, както обичат да поясняват експертите от МВФ в духа на Вашингтонския консенсус, те представляват просто един *"паричен излишък"* ("*monetary overhang*"), *който трябва да се унищожи чрез "ударна" либерализация на цените и търговията*, за да може последните да отидат на равновесното си равнище. Именно тази интерпретация *съдържа една от най-разрушителните деформации, които Вашингтонският консенсус индуцира в модела на пазарната реформа в СЦИЕ*.

Възможна ли е обаче друга интерпретация, която едновременно да е съобразена и с разглеждането на прехода като "подобрение" според Парето? Да, такава съществува и тя намира израз в следното: Натрупаните в банките и в наличност пари в условията на централно планираната система може да се разглеждат като "излишък" само в *тесен смисъл*, т.е. по отношение на стоките на продуктовете пазари, където се предлагат стоки за домакинствата. И наистина при социализма стоковото покритие на парите се намира именно на тези пазари, защото домакинствата нямат достъп до ресурсните пазари. С производствените ресурси се разпореждат централните планиращи органи, поради което домакинствата са лишени от възможността да превърнат своите спестявания в инвестиционен ресурс. Това обаче означава, че в един достатъчно *широк контекст* натрупаните спестявания биха получили своето стоково покритие, стига да се либерализира достъпът от страна на търсенето не само до продуктовете, но и до ресурсните пазари в страната.

Следователно натрупаните спестявания в условията на централно планираната система трябва да се *разглеждат като стратегически ресурс за вътрешни инвестиции в началото на прехода към пазарна икономика, а в такъв случай и самият преход би се реализирал като икономическо подобрене според Парето.*

Тези разсъждения очевидно рязко контрастират с практиката на СЦИЕ и по-специално на България в периода на реформата. Както е добре известно, под въздействие на Вашингтонския консенсус в страната беше приложен неолибералният сценарий, според който натрупаните в условията на предишната система пари по сметка и в брой бяха представени като "паричен излишък" (monetary overhang), подлежащ на унищожаване чрез шоквата либерализация на цените и търговията. Така за броени мигове "се изпари" значителна част от богатството на населението и чрез мощния негативен шок върху вътрешното търсене икономиката беше върната с десетилетия назад в историческото време. Същевременно тя беше демонетизирана и поставена в силна зависимост от притока на инвестиции отвън. Стигна се до ситуация, където вместо в началото на прехода да се акцентира (както в Китай) върху възраждането на предприемаческия дух и изграждането на т. нар. средна класа, състояща се от собственици на дребни и средни предприятия, беше направено точно обратното – създадени бяха условия за унищожаване на предприемаческия дух в зародиш. Мотивът "предприемачеството" беше заменен с мотива "оцеляване" с всички възможни средства.

Проблемът за бедността, корупцията и престъпността

От направения дотук анализ става ясно, че поради специфичните условия на прехода в СЦИЕ, както и в резултат от Вашингтонския консенсус и индуцираните от него негативни шокове върху съвкупното търсене, през началния етап на прехода рецесията става неизбежна. При това нейната дълбочината и продължителност в определяща степен зависят от обема на привлечените чуждестранни инвестиции. И както показват данните (вж. табл. 1), на тази основа се очертава група страни, между които България и Румъния, където и към сегашния момент все още не може да се възстанови равнището на реалния БВП, произвеждано в навечерието на реформата. Във връзка с това възникват следните въпроси:

Първо, с какви ресурси се осигурява мотивацията на населението и на управляващия елит в тези страни като предпоставка за провеждане на реформата?

Второ, каква оценка може да се даде на прехода в тези страни според критерия на Парето за осъществяване на "икономическо подобрене"?

Проблемът за мотивацията на прехода трябва да се разглежда в два аспекта - осигуряване на ресурси за мотивация на населението и мотивиране на политическия и икономическия елит, осъществяващ реформата. Същевременно тук действа правилото, че минималното условие за започване на

реформата е наличие на мотивация за управляващия елит. Нещо повече, дори и да липсват ресурси за мотивация на населението, то чрез определени политически средства елитът би могъл да го принуди към сътрудничество.

Ясно е обаче, че реалният БВП в страните с продължителна и дълбока рецесия като България и Румъния намалява и повлича надолу средното равнище на доходите. Следователно в този случай преходът трябва да бъде определен не като "икономическо подобрене", а като "икономическо влошаване".

Следващият въпрос е как в тези условия – при спадащ реален БВП, могат да се осигуряват ресурси за елита, осъществяващ прехода?

Отговорът произтича от самата същност на неолибералния модел на реформата. Поради характерното за него ускорено унищожаване на старите институции и забавено изграждане на новите пазарни институции в икономиката възниква своеобразен вакуум. В него законодателната, изпълнителната и съдебната власт получават възможност да преориентират своята дейност от нормално присъщата за тях *градивна функция*, насочена към създаване на условия за увеличаване на националното богатство и просперитет на населението, към *"деградивна"* функция, насочена към *преразпределение* на създаденото в миналото и създавано в текущия момент национално богатство в полза на властващия стопански и политически елит. Това става чрез прилагане на стратегията на пазарната реформа, ориентирана към преразпределение или за по-кратко "преразпределителна стратегия". Така се осигурява един вид "самофинансиране" на елита, осъществяващ неолибералния модел на прехода, типичен за страни като България и Румъния. В своята зряла фаза на развитие преразпределителната стратегия поглъща и подчинява на своето действие самите държавни институции, с присъщите им инструменти за управление на икономиката. На този етап тя вече се проявява като "преразпределително насочена" държавна политика, основаваща се върху рентниерско поведение на публичната администрация и "меки съдебни ограничения" срещу корупцията и престъпността във всички техни разновидности.

Какви последствия могат да се очакват от прилагането на преразпределителната стратегия на прехода и по какви признаци може да се идентифицира нейното прилагане?

Логичният отговор е нарастваща бедност на фона на засилващо се неравенство в доходите. Данните в табл. 2 за стойностите на коефициента на Джини²⁸ много ясно показват тази тенденция - страните от първата група, имащи най-нисък БВП през 1999 спрямо равнището от 1989 г. като Латвия, Литва, Естония, България, регистрират най-високи стойности на коефициента на Джини, а рекордьор в това отношение е България.

²⁸ Коефициентът на Джини измерва степента на неравенство на населението по доход в границите от 0 до 1. Колкото по-близо е стойността му до 1, толкова по-голяма е неравномерността в разпределението на доходите.

Таблица 2

Изменения в неравенството в периода на прехода
(коефициент на Джини за доходи на човек от населението)

Страни	1987 - 1990 г.	1993 - 1994 г.	1996 - 1998 г.
Югоизточна Европа и Прибалтика	0.23	0.29	0.33
България	0.23	0.38	0.41
Хърватска	0.36	—	0.35
Чешка Република	0.19	0.23	0.25
Естония	0.24	0.35	0.37
Унгария	0.21	0.23	0.25
Латвия	0.24	0.31	0.32
Литва	0.23	0.37	0.34
Полша	0.28	0.28	0.33
Румъния	0.23	0.29	0.30
Словения	0.22	0.25	0.30
ОНД	0.28	0.36	0.46
Армения	0.27	-	0.61
Беларус	0.23	0.28	0.26
Грузия	0.29	-	0.43
Казахстан	0.30	0.33	0.35
Киргизия	0.31	0.55	0.47
Молдова	0.27	-	0.42
Русия	0.26	0.48	0.47
Таджикистан	0.28	-	0.47
Туркменистан	0.28	0.36	0.45
Украйна	0.24	-	0.47

Източник. Transition - The First Ten Years. Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union. The International Bank for Reconstruction and Development, 2002, p. 9.

Тази тенденция получава още по-ясни очертания, ако в сравнението се включат и страните от ОНД. Тя изразява високата интензивност на преразпределителните процеси в тези държави и демонстрира още един същностен аспект на неолибералния модел на прехода - *докато в страните със социална пазарна икономика преразпределението е насочено към подпомагане на бедните и нуждаещите се и в известна степен тушира неравенството в доходите, то в прилагащите неолибералния модел на прехода преразпределението изпълнява по-скоро противоположната функция - насочвайки богатството към елита, то създава бедност и засилва неравномерността в разпределението на доходите*

Прилагането на преразпределителната стратегия на прехода се натъква на сериозен проблем - поради спада на реалния БВП под равнището отпреди началото на прехода липсват ресурси за мотивиране на нацията да

участва активно в икономическата реформа. Същевременно управляващият елит е заинтересуван процесът да продължава, поради което той е "принуден" да прибегва все по-често до извъникономически средства за мобилизиране на обществените усилия и енергия. В този контекст като най-подходяща *политическа форма* за управление се очертава някакъв вид диктатура, притежаваща съответните деспотични механизми за потискане на народното недоволство, които са добре познати от латиноамериканската обществена практика. Тя обаче се оказва неподходяща за СЦИЕ от формална гледна точка, в частност и заради подготовката на голяма част от тях за присъединяване към ЕС и стремежа им да се съобразяват с изискванията на политическия критерий от Копенхаген. Поради това в страни като България се прилагат различни инструменти, които чрез синхронното си действие изпълняват функцията на "заместител" на деспотичните режими като средство за контрол върху недоволстващите народни маси. Те намират израз в развитието на следните практики:

- увеличаване степента на монополизация на пазара на политически идеи и партийни коалиции от страна на предлагането (формиране на своеобразен "политически олигопол"). Целта е да се постигне негласно споразумение между политическите субекти за установяване на двуполусен или триполусен модел на редуване в управлението и за солидарно участие във властта като средство да продължи прилагането на преразпределителната стратегия на прехода;

- дезактивиране на широките народни маси и привеждането им в състояние на апатия и социален песимизъм чрез генериране на атмосфера и усещане за безизходица, обреченост и безнадеждност. Особено ефективен инструмент в тази насока е лечението на социалната активност чрез "шоковата терапия" на масовата улична престъпност, както и чрез блокиране на съдебната система и афиширане от страна на корумпирания политически и стопански елит на неговата недосегаемост от закона;

- всестранно "оползотворяване" на ценностите на либерализма – създаване на условия за недоволните, както и за по-амбициозните и талантливите (предимно млади хора) *свободно* да емигрират, за да реализират мечтите си за по-добър живот в чужбина. Едновременно с това за тях се създават и условия *свободно* да правят парични трансфери с цел да подпомагат своите близки в страната в борбата им за оцеляване. Еволюцията на тази практика поражда косвени ефекти – финансовите трансфери от чужбина подпомагат запълването на дупката в платежния баланс на страната, като по този начин се създават условия да продължи прилагането на преразпределителния модел на пазарната реформа.

3.IV.2003 г.